

МОВА/МОВИ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ – СФЕРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОЗНАКА ІДЕНТИЧНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII СТ.)

Андрій Бовгиря

Abstract: The language image of the early modern Hetmanate was quite diverse and included "prosta mova", Latin, Polish, Russian, Old Slavonic, and spoken Ukrainian. Each of them was assigned its own functions. Along with ideas about own territory, ethnogenesis, a image of the past, a pantheon of heroes and antiheroes, language in the Hetmanate of the XVII-XVIII centuries was also an important factor of identity. The purpose of the article is to analyze the functioning of languages in the Hetmanate, highlighting their function. Defining language as a marker of the identity of the community / communities that lived in its territory. The research methodology is based on the deconstruction of documents and narratives, which existed in the Hetmanate during this period. Distinguishing the spheres of use of different languages in the Hetmanate, we see their use as a direct or indirect construct of identity. Each of them occupied its own functional niche, the very existence of which is a manifestation of the identity of the society that lived in the Hetmanate.

Keywords: language, Hetmanate, identity, community, "prosta mova".

На початку XVIII ст. Самійло Величко, коментуючи власні джерела, нарікав на те, що тексти «иностранные – греческих, латинских, немецких и полских гисториграфов достати в Малой Росии невозможно и витлумачити на козацкий язык трудно» (Летопись 1848: 4). Величко не раз вживає означення «козацкий язык». Зокрема в сюжеті про переговори Богдана Хмельницького з кримським ханом, вказується на знання Ісламом-Гіреєм «языка козацкого» (Летопись 1848: 44). Звертаючись до своїх читачів в передмові, він також згадує про «наречие козацкое» и «простий стиль», котрим написаний текст для кращого розуміння і зручності «чительника малороссийского» (Летопись 1848: 6).

Що приховувалося за визначенням, глтонімом «козацкий язык»? Які мови функціонували в Гетьманщині в XVII–XVIII ст., якими були їх функції і сфери вжитку? До якої міри мова була маркером ідентичності та яку спільноту/спільноти вона конституювала?

Для того, щоб відповісти на перше запитання, слід звернути увагу на мову самого «Літопису Величка», а також деяких інших історичних наративів Гетьманщини, – «Літопису Самовидця», «Літописця Дворецьких». Вони написані так званою «простою мовою». У сучасних публікаціях її синонімами виступають – «староукраїнська мова», «руська мова», «канцелярська мова», «книжна мова», «українська канцелярська мова» (Броджі-Беркоф 2014–2015: 33–46).

Міхаель Мозер підкреслює дві особливості цієї мови – її надрегіональний характер та певну штучність. Остання полягала в численних запозиченнях з існуючих на тоді мов, створенні граматик з їх регламентаціями мовних норм. Але в той же час така штучність, на думку дослідника, є ознакою літературності мови. Під літературністю розуміється також і надрегіональність (Мозер 2002: 232). Адресатами і носіями «простої мови» виступав весь «руський народ» Речі Посполитої. Що, звичайно, не заперечує її регіональні особливості. Найвиразніше вони стали проявлятися після Люблінської унії та поділі «руського» простору між Великим князівством Литовським і Короною. Після 1569 р Вільно перестає бути головним культурним осередком, поряд з ним в південно-східних воєводствах виникають і інші – Київ, Острог, Луцьк. Як наслідок стала розділятися і єдина канцелярська мова, в якій почали чітко вирізнятися білоруські та українські риси (Шевельов 2002: 719).

«Проста мова» для населення південно-західних воєводств Речі Посполитої, як і території колишньої Русі в її межах, разом з православ'ям, слугувала додатковим маркером ідентичності в умовах контрреформації і процесів конфесіалізації суспільства. Ця мова, поряд із старослов'янською, використовувалася для полемічних творів, написання проповідей (Мозер 2008: 88). Таким чином вона виступала певним консолідуючим елементом для руської спільноти, що мешкала на теренах Польсько-литовської держави.

Згодом роль «простої мови» як канцелярської поступово занепадала і була витіснена польською і латиною. Це викликало спротив в середовищі місцевої еліти. Так, 1571 р. датується вимога шляхти Київського воєводства на виконання норм Люблінської унії, яка гарантувала, в тому числі, й використання канцелярської руської мови в судах та регіональних сеймах (Мозер 2008: 44). Ці ж проблеми стали ще більш гострими та актуальними і в наступному столітті. Про що свідчить, зокрема інструкція волинської шляхти від 1638 р. на Варшавський сейм, в якій окремо прописані пункти щодо прав «языка руского» (Chynczewska-Hennel 1985: 61).

Процес асиміляції мовного простору південно-західних воєводств включав не лише політичні, культурні й соціальні фактори. Певну роль тут відігравали й об'єктивні процеси розвитку мови, що включали взаємовпливи. Наприклад, синтаксис «простої мови», за спостереженнями мовознавців, був сконструйований на основі польської мови. З неї ж запозичувались і окремі елементи лексики.²¹ На початку XVII ст. автор полемічного твору «Пересторога» нарікав на ополячування рідної мови: «Як поляци в свой язык намешали слов латинских, которых юж и простие люди užívajú, также и Русь в свой язык намешали слов

21 В XVI-XVIII ст. існувала практика використання латинського алфавіту для передачі текстів «простою мовою». Див. напр., лист горностайпільського сотника 1651 р. своєму брату “pisany po rusku” (Джерела 2013: 112)

полских...» (Акты 1851: 229)²². Слід відмітити, що аналогічний процес впливу «простої мови» зазнавала й польська мова (Šerech 1952).

Після 1648 р. статус «простої мови» змінюється. Війна Хмельницького, створення нової держави, нової адміністрації сприяли стрімкому зросту використання цієї мови як ділової, канцелярської, мови гетьманських універсалів, інших актів «внутрішнього вжитку». Вона знову стає мовою еліти, суб'єктів державної влади – козацької старшини. Напевно, саме зв'язок «простої мови» з державними інституціями (Генеральна Військова канцелярія, Генеральний суд, полкові та сотенні канцелярії та ін.) вплинув не те, що Величко, вжив означення «козацкий», вбачаючи в ньому певний маркер державної ідентичності. Для Гетьманщини ця мова стає надрегіональною. Не існувало суттєвої різниці у мові документів, що походили, скажімо, з Гадяцького, Полтавського чи Уманського полків. Лінгвіст Юрій Шевельов означив цю мову як офіційно-ділове койне Гетьманщини (Шевельов 2002: 723). Однією із ознак «унормованості», а відтак надрегіональності канцелярської мови в межах української автономії можна вважати так звані «листовні» – збірники зразків, кліше для укладання офіційних документів, які регламентували сталі вирази, риторичні форми для актів різного рівня й призначення (Шевельов 2002: 736). Надрегіональному характеру канцелярської мови сприяла також і Києво-Могилянська академія, в стінах якої велась підготовка канцеляристів – «чиновників» державних інституцій. Вони були головними продуцентами текстів, в тому числі й цілого пласту історичних наративів, відомих також як «література канцеляристів» (Грушевский 1934; Прицак 1993). Саме канцеляристи трансформували свої знання в практичне русло, формуючи таким чином мовний стандарт.

В основі багатогранної мовної палітри Гетьманщини XVII–XVIII ст., яка, окрім «простої мови», включала також латину, польську, великоросійський варіант ділової мови, розмовну українську, старослов'янську лежав принцип мотивації й адресата (Броджі-Беркоф 2014–2015: 35–36). Він визначав вживання тієї чи іншої мови в конкретній сфері чи ситуації. Кожен такий мовний вибір є додатковим маркером для характеристики ідентичності.

В ранніх документах Гетьманщини періоду гетьманства Богдана Хмельницького в офіційній документації використовувалося три мови – «проста мова», латина та польська. Остання слугувала для листування з польськими королями і вельможами. Це також засіб комунікації в дипломатичних зносинах із Кримом та Османською імперією (Документы 1965: 50; Універсали 1998: 67–68). Латина використовувалася для кореспонденції з шведським королем, валахським та трансільванським монархами.

При безумовній перевазі української канцелярської мови для внутрішнього листування між представниками старшин, в універсалах і епістолярії Богдана Хмельницького

²²Відомий список «Літопису Грабянки» другої половини XVIII ст., написаний з використанням польської транскрипції (Відділ рукописів ІУЛ).

часто звучить польська мова. (Універсали 2004: 129–249)²³ Це почасти можна пояснити інерцією річпосполитської політичної культури й інтелектуального впливу, що в поєднанні з іншими факторами, наприклад, уявленнями Річ Посполиту як спільну вітчизну, є додатковими свідченнями процесів конструювання ідентичності. В той же час вживання польської мови в окремих документах підлягало іншій меті й відображало принцип вибору мови у відповідності до конкретної цільової аудиторії. Наприклад, гетьманські універсали про заборону завдавати шкоди литовським володінням, попри те, що вони були формально адресовані козакам, Війську Запорізькому, написані польською мовою (Універсали 1998: 79). Оскільки істинною цільовою аудиторією таких послань була литовська шляхта, яка в гетьманській канцелярії очевидно розглядалася як носій іншої мовної культури. Те ж саме можна сказати і про аналогічний універсал про запобігання нападів козаків на волинські володіння Домініка Заславського. (Універсали 1998: 80) Отже, волинська шляхта – істинний адресат цього документа сприймалася поза «руським» мовним простором. Таким же чином сприймалися і жителі Львова, до яких звертався Хмельницький в листах польською мовою 1655 р. (Документи 1961: 457; Універсали 1998: 172–173). Подібний прийом використовував і наступник Хмельницького гетьман Іван Виговський. Його польськомовний універсал був направлений на Волинь для вербування населення до козацького війська (Універсали 2004: 90–92). Прикметно, що майже через півстоліття в 1706 р. гетьман Мазепа буде звертатися до волинської шляхти з аналогічним закликом, теж складеним польською мовою (Універсали 2004: 354–355). Спираючись на ці моменти у використанні мови, доречним видається проведення аналогій з територіальними уявленнями і конструюванням образу «своєї» землі. Галичина зі Львовом, а також Волинь були включені в ідеальний простір «своєї» землі, заснованому на рецепції давньоруського минулого. Але вони не вписувалися в уявлення про реальні межі і в текстах XVII–XVIII ст. часто позиціонувалися як окрема від «України» просторова категорія (Бовгиря 2018).

У межах же самої Волині в середині XVII ст. у сфері діловодства «проста мова» зберігалася. Запис про зазначений універсал Виговського внесено в луцькі актові книги цією мовою (Універсали 2004: 92). Та й самі книги за період 1648–1657 рр. також написані переважно «простою мовою». В актових книгах Володимира і Кременця вживання руської канцелярської мови поряд з польською було паритетним. Польською і латиною записувалися також всі юридичні терміни (Національно-визвольна війна 2008: 18). В Галичині «проста мова» не втратила свого впливу, попри те що, вона була практично витіснена з офіційної сфери. Нею в середині XVII ст. були написані «Львівський» і

²³ Універсали і внутрішня кореспонденція наступників Хмельницького – Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Сомка, Павла Тетері написані виключно «простою мовою», що є додатковим свідченням піднесення її статусу в Гетьманщині.

«Хмельницький» літописи (Бевзо 1971; Хмельницкая летопись 1878). Петро Кунащак – львівський міщанин, який жив у місті в період 1663–1696 р, є автором щоденникових записок, складених руською і польською мовами. Для свого сина, відповідно до змісту цього щоденника, він найняв вчителя для навчання «руської мови» (Кунащак 1987: 97).

Втім, мотивація при виборі мови могла не збігатися з ідеальними або реальними межами своєї батьківщини, а залежати від внутрішніх рубежів, окреслених політичною ситуацією. Прикладом цього є універсали лівобережного гетьмана Івана Брюховецького до жителів правобережної Гетьманщини. Відомо чотири таких документи схожого ідейного змісту, із закликом до об'єднання з Лівобережжям і консолідації перед османською загрозою. Три з них написані польською і один «простою мовою» (Універсали 2004: 307–309). Залишається лише припускати, чому було надано перевагу польській мові для спілкування з «єдинокровними братами», представниками «єдиного» «малоросійського козацького народу», хоч і розділеного на той час по Дніпру. До того ж при загальній спрямованості змісту документів, універсал на «простій мові» має більш виражену антипольську риторичку, ніж його польськомовні аналоги. Можливо, це були перші, поки незначні, ознаки уявлень про жителів іншого берега як «інших», – все ще представників «козацького малоросійського народу», але вже «тогочасного», «заднепрского». Згодом, із занепадом козацької державності на Правобережжі, вже на початку XVIII ст. тамтешні мешканці будуть сприйматися в Гетьманщині вже як «люди полской нации». Але, слід зазначити, подібний дискурс властивий переважно актовим джерелам. Наративи, написані в кінці XVII – середині XVIII ст., хоч і ретроспективно, але зберегли пієтет і відданість ідеї єдиної спільноти обох берегів Дніпра.

Статус «простої мови» як ділової, канцелярської на правобережній Україні проіснував до 1696, коли постановою Сейму в діловодстві був здійснений перехід на польську мову і латину. Не дивлячись на це, «проста мова» продовжувала існувати на Правобережжі в діловодстві монастирів, публікаторській діяльності ордену Святого Василя (Getka 2014: 207–208). При цьому, через недостатню кількість фахівців, які знали латину і польську, частина документів продовжувала писатися «простою мовою» з використанням латиниці.

На Лівобережжі в Гетьманщині «проста мова» продовжувала функціонувати до другої половини XVIII ст. Всі без винятку гетьманські універсали Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича написані нею. Гетьманство Мазепи стало періодом її найвищого розвитку, й не лише в сфері адміністрування. На цій мові писалися проповіді, учительні Євангелія, житія святих, шкільні драми, інтермедії, склалися граматики, букварі, історичні твори

(Шевельов 2002: 727–730). Авторами низки текстів виступали видатні інтелектуали свого часу – Йоаникій Галатовський, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Лазар Баранович.

У той же час при дворі гетьмана Мазепи популярною лишалася польська мова. Втім її функції, мотивація до використання та адресати кардинально змінилися. Вона перестала бути мовою протистояння, яку задіювали полемісти століттям раніше для донесення ідей і принципів своїм візаві – католикам і уніатам. Це вже і не мова часів Хмельницького, пов'язана зі значним впливом політичної культури, річпосполитською інерцією. Польська мова в Гетьманщині кінця XVII – початку XVIII ст. – ознака високого літературного стилю і культури. Нею писалися панегірики, інші віршовані твори авторства Яна Орновського, Пилипа Орлика, Стефана Яворського (Roksolański Parnas 1998). Курс польської мови був обов'язковим до вивчення в Києво-Могилянській академії. Після 1708 р. умови кардинально змінюються. Образ Мазепи – гетьмана-зрадника в пропаганді того часу підкріплювався твердженнями про його пропольську орієнтацію, що безумовно вплинуло і на статус самої польської мови.

Після подій під Полтавою «проста мова» поступово витісняється з ділового вжитку, поступаючись місцем канцелярській великоросійській/російській мові. Втім, на канцелярську мову дополтавського періоду, гетьманства Мазепи російська мова також мала помітний вплив. Це відображено в гетьманських універсалах, листуванні з російськими вельможами, яке здійснювалося, виходячи з мотивації або адресата, російською або ж «простою мовою» з використанням елементів російської (Moser 2009–2010). Процес витіснення української канцелярської мови особливо посилювався з початком 1720-х рр., коли роль відіграли дві ключові події. По-перше, в 1720–1721 рр. вийшло кілька монарших указів, що обмежували публікацію книг цією мовою (ПСЗРИ 1832; Ісаєвич 2002: 249-255; Огієнко 1925). По-друге, після смерті Івана Скоропадського замість виборів нового гетьмана була заснована Малоросійська колегія, до складу якої входили російські чиновники. Колегія – головний орган управління Гетьманщиною, була структурою Сенату, тому її діловодство вимагало уніфікації, в тому числі у сфері мови, відповідно до імперських норм (Мозер 2008: 287–292; Ділова документація 1992)²⁴.

«Проста мова» продовжувала функціонувати в сфері провінційного діловодства (Полтавська міська книга 2015; Свашенко 1997; Стародубського магістрата книга 1894; Шевельов 2002: 735–736), а також на повсякденному рівні, не пов'язаному з державним управлінням – приватному листуванні, різноманітних збірниках рецептів та ін. (Передрієнко

24За спостереженнями Міхаеля Мозера, до 1719 г. «проста мова» як офіційно-ділова превалювала у всіх актових документах Гетьманщини за винятком незначних лінгвістичних запозичень з російської мови, але вже до 1760-их рр. лише окремі елементи колишньої канцелярської мови проникали в офіційне діловодство. Зміну мови в діловодстві автономії можна простежити за текстами офіційних документів (Ділова документація 1992).

1979: 20–25; Передрієнко 1987). Втім російська мова проникала вже і в цю сферу. Старшинська еліта, тісно пов'язана з імперським центром, переймала в тому числі і мову як форму спілкування, наприклад, в епістолярії, складанні приватних щоденників (Дневник 1884; Дневник: 1894; Маркович 1897; Горобець 1979), кодифікації місцевого права (Права 1997).

Зміна статусу і втрата колишньої престижності канцелярської мови, яка з 1648 р була фактично державною, були одним із наслідків обмеження автономії. Але чи можна стверджувати, що ці зміни впливали на процеси конструювання ідентичності в Гетьманщині? Наприклад, в період 20–60-х рр. XVIII ст. було створено ряд наративних текстів, в яких від козацьких літописів не тільки був сприйнятий і адаптований концепт існування окремої спільноти «малоросійський козацький народ», а й надано нового імпульсу його існуванню і подальшому розвитку (Короткий опис 2012; Краткое летоизбрание 1856; Летописец 1888; Лукомский 1878; Разговор 1882; Симоновський 1847). Ці тексти були написані російською мовою, що практично не відрізнялася від мови інших регіонів імперії поза Гетьманщиною. Це означає, що хоча мова і була важливим маркером конструювання ідентичності, однак її роль в той час все ж не була визначальною.

Процес знайомства жителів Гетьманщини з російською мовою в офіційній та повсякденній сферах почався ще за часів Хмельницького з початком перших дипломатичних контактів з Московським царством і особливо посилювався із впровадженням воєводського управління в деяких містах. Тут в першу чергу цікава взаємна рецепція мов. В українських джерелах дуже мало свідчень про те, як сприймалася мова сусідньої держави й чи виступала вона засобом ідентифікації її мешканців. Зустрічаються лише окремі згадки, на кшталт: «говорил по-московски», чи навіть – «вибранил матерно по-московски» (Летопись 1848: 375). У більш пізніх текстах їх витісняють визначення «російський», «великоруський». Немає жодних відомостей про те, що цієї мови не розуміли в установах Гетьманщини або робили переклади офіційних документів, написаних нею. Кореспонденція з Москвою велася переважно українською канцелярською мовою, за винятком царського титулу, який традиційно писався на старослов'янською. В офіційній традиції Московського царства канцелярську мову Гетьманщини було прийнято називати «білоруською»²⁵. Для московських «чиновників» вона була іноземною. Більшість документації з Гетьманщини в Москву, що писалася «простою мовою», перекладали, складаючи «списки з письма белоруского». «Государь сего перевода слушал» – примітку подібного змісту нерідко можна зустріти на документах українського походження (Таирова-Яковлева 2017: 39). Ці переклади не завжди

²⁵«Білоруський» в московському сприйнятті XVII ст. та в деяких українських текстах зовсім не означав прив'язку до території Великого князівства Литовського, а мав більш розлоге значення, охоплюючи увесь «руський» простір Речі Посполитої.

коректно відображали зміст, тому виникали діаметрально протилежні інтерпретації окремих важливих термінів і положень, що в подальшому стало основою взаємонерозуміння і конфліктів між гетьманською і царською адміністраціями (Таирова-Яковлева 2017: 37–42).

На початку XVIII ст. в петровську епоху чиновники також мали необхідність в «переводчику языка малороссийского» (Таирова-Яковлева 2017: 38). Означення «белорусский язык», вживане в другій половині XVII ст., зникає й замінюється на «малороссийский язык /малороссийское наречие». Саме так, наприклад, було ідентифіковано мову мешканців м. Почіп, які, згідно однієї зі слідчих справ 1728 р., «називали великороссийских людей шавками, то есть по малороссийскому наречию – погаными собаками» (РГАДА, ф. 248). А в 1745 р., запорожець Іван Таран, у відповідності з доносом російського офіцера Антона Лебєдєва, «бранил драгунов малороссийским наречием» (РГАДА ф.7). Прикметно, що відособленість мови, якою користалися в Гетьманщині, в Росії розуміли не лише на повсякденному рівні. Так, М. Ломоносов в 1755 р у своїй роботі «Російська граматика» визначав «три діалекта» російської мови – московський, північний і український. Останній він називав «природным наречием малороссиян» (Ломоносов 1952: 430–431).

У Гетьманщині використовувалася також старослов'янська, що залишалася мовою богослужіння. «Язык славенский», як вона була означена в джерелах того часу, також викладалася в Києво-Могилянській академії й була, перш за все, мовою вченості, ознакою «високого стилю» (Мозер 2008, Броджі-Беркоф 2014–2015: 36–37; Шевельов 2002). Окрім сфери богослов'я, вона задіяувалася в театральних постановках, нею укладалися й історичні твори, наприклад, «Синопис». Аби показати своє володіння «високим стилем», старослов'янської вживав Величко в своєму літописі. Автор «Літопису Грабянки» власний текст сильно стилізував під старослов'янську, що може вказувати на духовний сан автора або ж прагнення показати свою освіченість.

Крім перелічених мов, в Гетьманщині широко функціонувала ще одна. Назвемо її умовно «українською», оскільки як її називали її сучасники нам не відомо. Реконструювати цю мову, позначити сфери застосування – важче. З упевненістю можна позначити два види письмових джерел, в яких вона фіксується. Це фольклор, зокрема рукописні збірники пісень XVIII в. а також інтермедії – невеликі драматичні твори, які ставилися в перервах між актами основної драми. Можливо, українською мовою у XVIII ст. писалися і деякі історичні твори. М. Костомаров у своїй роботі «Богдан Хмельницький» використовував незбережений до наших днів наративний текст, близький за змістом і

структурою до короткої редакції «Літопису Грабянки». Мова цього тексту, судячи з наведених істориком цитат, близька до сучасної української (Бовгиря 2018a)²⁶.

Якою мовою розмовляли в Гетьманщині? Припустімо, що польська та великоруська широко вживалися як розмовні. Також є підстави припускати, що і українська використовувалася в якості розмовної. Її сліди можна виявити в текстах, які фіксують пряму мову, коли їх упорядники в силу різних причин намагалися максимально точно передати почуте. Йдеться, наприклад, про щоденник королівського посланника Войцеха М'яковського, направленого для переговорів з Хмельницьким у лютому 1649 р. Він зокрема він описує зустріч з гетьманом, який, серед іншого, говорив: «Wybiju z lackoi nevoli narod veś ruski. A szto perwej o szkodę i krywdę swoję wojował teper wojowaty budu o wiru prawosławnuju nashuju. Pomożet mi to czerń wsiaja po Lublin i Krakow». В щоденнику М'яковського це не єдина фраза, що ілюструє пряму мову гетьмана (Воссоединение 1953: 107–110). Таким чином, перед нами текст на польській латиниці, який передає мову (в сприйнятті поляка), яка відрізняється від польської та «простої мови», та є близькою до сучасної української.

Українська, як пряма мова, «звучить» також і в вищезгаданих матеріалах слідств по «слову і ділу» – тобто політичних злочинів XVIII ст. До них належали переважно вербальні дії – «говорение непристойных слов», «образа величності». У подібних документах їх укладачі намагалися найбільш точно передати зміст сказаного, бо саме слово і було складом злочину.

Мова, дуже близька до розмовної української присутня також в інтермедіях Якуба Гаватовича (1596–1679) – поляка, який все своє життя прожив в Галичині. Відомо, що в 1655 році він у складі делегації львівських міщан брав участь в переговорах з Богданом Хмельницьким, війська якого брали в облогу місто (Павлик 1900). Ряд фрагментів його інтермедій написані розмовною українською мовою з використанням польської абетки. Тексти Гаватовича датуються 1619 р., що свідчать про велику поширеність розмовної мови не лише в Гетьманщині за часів її існування, але і в межах «ідеальної» «своєї» території, якими, зокрема, були землі Руського воєводства Речі Посполитої в ментальній географії українських політиків і інтелектуалів другої половини XVII – початку XVIII ст.

Дуже цікавим джерелом для уявлень про те, як взаємодіяли і співіснували розмовна і книжна мови є листування гетьмана Мазепи з Мотрею Кочубей – донькою генерального судді Василя Кочубея – відомого своїм доносом на гетьмана (Flier 2009–2010).

²⁶Так, наприклад, виглядає один з написаних українською мовою фрагментів анонімного наративу, цитованого Костомаровим. Його зміст розкриває деякі реалії після підписання Зборівського перемир'я 1649 р.: «Коли ж ви, панове, чинш на Вкраїні одбиратимете? От уже рік тому єсть як ми вже вам нічого не платим. А може чи не згадаєте ще якоїсь панщини? От із бидла досі не брали десятини, коні ржуть, бидло на ярмарок до Вроцлава хоче» (Костомаров 1884: 286).

Тут бачимо своєрідне поєднання книжної мови і розмовної з переважанням останньої. Автор листів намагався бути зрозумілим, оскільки його адресатом була 16-річна дівчина – представниця не книжної культури (Flier 2009–2010: 426). Подібною мовою написані інші поетичні твори – «Дума», «Чайка», авторство яких приписується Іванові Мазепі (Чижевський 2003; Оглоблин 2001).

Але чи вбачали сучасники в мові маркер своєї або чужої ідентичності? Знайти такі маркери надзвичайно складно, але вони існують. Одним з яскравих прикладів є польська реляція 1649 року про здачу козакам гарнізону фортеці Кодак. Стверджувалося, що козаки, випустивши обложених, ідентифікували їх саме за мовною ознакою, вбиваючи тих, хто *języka ruskiego nie umieli i był który mian za Lacha i Niemca* (Документы 1965: 205).

Означення «*język ruski*» часто зустрічається в польських і українських текстах другої половини XVII ст. Можна припустити, що вони позначали «просту мову» і в більшості випадків зводилися до простої констатації факту використання мови. Але в окремих випадках народ і його мова ототожнювалися, позначаючи таким чином певну ідентичність. У проєкті договору Петра Дорошенка з Османською імперією від 1669 р стверджувалося, що «народ руский не весть иного языка, кроме природного». Відтак, як видно зі змісту документа, листи від султана необхідно писати «по руску», а послы з Порти «которые будут приходить в наши страны, да всячески глаголют руским диалектом». (Універсали 2004: 381) Також на перемовинах з польською стороною висувалися, серед іншого, вимоги про повернення офіційного статусу руській мові: «письма наши руские аби знову в канцелярии впроважони били» (Універсали 2004: 396). В одному із текстів часів гетьманства Дорошенка руська мова названа навіть «прирожоним диалектом нашим» (Універсали 2004: 396). Дорошенко в інструкції своїм послам на переговори з поляками, окреслював «ідеальні» межі козацької території, що визначалися саме мовою: «донеде язык народа руского осязает» (Універсали 2004: 381). У 1659 р. попередник Дорошенка – гетьман Іван Виговський уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою, за яким визнавалося існування Великого Князівства Руського. Крім його реальних кордонів, в трактаті визначено ареал, в якому повинні бути збережені всі права православних – «докуда язык народа руского достигаает» (Універсали 2004: 40). Шведський посланець на переговори з Богданом Хмельницьким Готтард Велінг в донесенні королю Карлу X повідомляв про претензії гетьмана на «всю старую Украину или Роксоланию, где есть греческая вера и существует их язык аж до Вислы» (Смолій, Степанков 1997: 92).

Ще одним джерелом для уявлень про мову як маркер ідентичності є тексти вже згаданих інтермедій. Персонажами цих творів, написаних переважно в кінці XVII – початку XVIII ст. в Гетьманщині, є представники різних національностей – поляки, цигани, німці,

росіяни, євреї, греки, литвини, волохи, русини. За кожним з них закріплений певний образ і поведінкове кліше. Так поляк – це завжди шляхтич, гордовитий і хвалькуватий, єврей – хитрий і виверткий торговець, шинкар, русин – простодушний мужик або козак. Мова тут є головним маркером ідентичності, за допомогою якого глядач повинен був впізнавати того чи іншого персонажа. Відповідно, поляк говорить польською, великоросіянин (москаль) на російській, козаки і мужики – на розмовній українській або «простій мові». Щодо інших, мову яких автори інтермедій очевидно не знали, також робиться спроба ототожнити їх з окремою мовою, вносячи в їх репліки елементи справжньої мови або змінюючи, перекручуючи її на певний лад. Візьмемо до прикладу фрагменти з інтермедії до драми Митрофана Довгалецького «Комическое действие» (1720-ті рр.). Не вдаючись особливо в її зміст, відзначимо, що її персонажами виступали козак, литвини, поляк і москаль. Козак зустрічається на полюванні з поляком, у них зав'язується суперечка про історію, що зводилась до питання чи володіла Польща колись Україною. Литвини – слуги поляка, не вступають предметно в дискусію, розмовляючи між собою про те як краще прислужитися своєму пану. Москаль виступає на стороні козака проти поляків. Причому кожен із цих персонажів промовляє на своїй розмовній мові (Інтерлюдії 1960: 99–112).

Чи була мова засобом ідентичності в Гетьманщині? Безсумніву, є низка джерел, які дозволяють стверджувати, що мова виступає певним маркером ідентичності, за допомогою якого визначалося колективне «ми» для вирізнення від «інших». Але в повсякденному житті людина в Гетьманщині XVIII ст. існувала в полілінгвічному середовищі. Наведемо приклад типового інтелектуала того часу – військового канцеляриста. Згідно специфіки його служби, він готував документи для органів управління автономії «простою мовою» або російською. Як і більшість його колег, навчався в Києво-Могилянській академії, де вивчав латину і польську. Не виключено, що він володів цими мовами, міг читати або використовувати їх у своїх текстах. Канцелярист відвідував церковні служби, де богослужіння велося старослов'янською мовою, безумовно він читав тексти цією мовою. У повсякденному житті він можливо використовував розмовну українську мову. Використання кожної з цих мов залежало від конкретної ситуації, мотиваційного фактора, а також адресатів, до яких він звертався – усно або у формі різного роду текстів.

Розмежовуючи сфери вживання різних мов в Гетьманщині, ми бачимо їх використання як прямий або опосередкований конструкт ідентичності. Крім того, кожна з них займала властиву їй функціональну нішу. Саме їхнє існування є проявом надрегіональної ідентичності соціуму, який проживав на теренах Гетьманщини, тому, що функціональна палітра мов поза її межами виглядала зовсім інакше. Таким чином, «проста мова» – це надрегіональна мова для руської спільноти Речі Посполитої, а також маркер політичної

ідентичності Гетьманщини як автономної держави, в офіційній практиці якої вживалася особлива мова, що відрізнялася від мови сусідів. У XVII–XVIII ст. вона асоціюється з особливою корпорацією – військовими канцеляристами. Пізніше, на зміну «простій мові» прийшла «великоросійська», що стала діловою і письмовою для еліти. Старослов'янська мова – універсальна і надрегіональна мова богослужіння знову ж таки для «руської» Речі Посполитої була показником освіченості, приналежності до книжкової культури. Польська мова в XVIII столітті – це мова освіченості, мистецтва, а також дипломатії. І, зрештою, та невелика інформація, яку вдалося виявити в джерелах, дозволяє стверджувати про існування розмовної мови, відмінної від канцелярської, якою користувалися не лише посполиті, а й еліта, не виключаючи гетьмана.

Література:

Акты 1851: Акты относящиеся к истории Западной России. Спб., 1851, IV.

Бевзо 1971: Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971, 100–124.

Бовгиря 2018: Бовгиря А. Представление о «своей» земле в исторических нарративах Гетманщины второй половины XVII–XVIII в. – В: Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории / отв. сост., отв. ред серии «Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени» А.В.Доронин. М., 2018, 293–310.

Бовгиря 2018а: Бовгиря А. «Достовірний руський літопис» в монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький». – Історіографічні дослідження в Україні, 2018, 28, 288–296.

Броджі-Беркоф 2014–2015: Броджі-Беркоф Д. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. – Київська академія. К., 2014–2015, 12, 33–46.

Відділ рукописів ІУЛ: Відділ рукописів Інституту української літератури НАН України. Ф. 99. №252.

Воссоединение 1953: Воссоединение Украины с Россией. Материалы и документы в трех томах, т. 2. (1648–1651 г.). М., 1953.

Горобець 1979: Горобець В. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. (на матеріалах українських діаріушів). К., 1979.

Грушевский 1934: Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний. – Известия АН СССР. М., 1934, ч. III, 220–229.

Джерела 2013: Джерела з історії Національно-Визвольної війни 1648–1657 / Упорядник Ю. Мицик. К., 2013, т. 2.

Ділова документація 1992: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / упорядник, автор передмови та коментарів В. Горобець. К., 1992.

Дневник 1884: Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753). К., 1884.

Дневник 1894: Дневник Петра Даниловича Апостола. – Киевская старина, 1894, 11, 300–303, 1895, 7–8, 100–155.

Документи 1961: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). К., 1961.

- Документи 1965: Документы по освободительной борьбе украинского народа. 1648–1654. К., 1965.
- Интерлюдії 1960: Інтерлюдії до драми Митрофана Довгалецького “Комическое действие”. – В: Українські інтермедії XVII–XVIII ст. К., 1960.
- Ісаєвич 2002: Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.
- Короткий опис 2012: Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Упорядник А. Бовгиря. К., 2012.
- Костомаров 1884: Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – В: Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1884, XI.
- Краткое летоизбрание 1856: Краткое летоизбрание знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание. – В: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозёрским. К., 1856, 45–106.
- Кунащак 1987: Кунащак П. Родина хроніка XVII ст. – Жовтень, 1987, 4.
- Летописец 1888: Летописец, или краткое описание знатнейших действ и случаев. – В: Сборник летописей относящихся к истории Юго-западной Руси. К., 1888, 1–69.
- Летопись 1848: Летопись событий в Юго-Западной России. Т. 1, К., 1848.
- Ломоносов 1952: Ломоносов М. Собрание сочинений. М., 1952, т. 7, 430–431.
- Лукомский 1878: Лукомский С. Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году. – В: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878, 321–372.
- Маркович 1897: Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / под редакцией А. Лазаревского. К., 1897, ч. 1–4.
- Мозер 2002: Мозер М. Что такое «простая мова»? – *Studia Slavica Hung.*, 2002, 47/3–4,.
- Мозер 2008: Мозер М. Причинки до історії української мови. Харків, 2008.
- Національно-визвольна війна 2008: Національно-визвольна війна в Україні (1648–1657). За документами актових книг. К., 2008.
- Огієнко 1925: Огієнко І. Історія українського друкарства. Львів, 1925.
- Оглоблин 2001: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Київ-Париж-Торонто, 2001, С. 354–361.
- Павлик 1900: Павлик М. Якуб Гаватович – автор перших руських інтермедій з 1619 р. – *Записки НТШ*, 1900, 35–36, 17–25, 23–24.
- Передрієнко 1979: Передрієнко В. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. К., 1979.
- Передрієнко 1987: Передрієнко В. Приватні листи XVIII ст. К., 1987.
- Полтавська міська книга 2015: Полтавська міська книга (1668–1740) / Упорядник В. Ринсевич, К., 2015.
- Права 1997: Права, за якими судиться малоросійський народ. К., 1997.
- ПСЗРИ 1832: Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1832, т. VI, № 3653.
- Пріцак 1993: Пріцак О. Доба військових канцеляристів. – *Київська старовина*, 1993, 4, 62–66.
- Разговор 1882: Разговор Великороссии с Малороссией. – *Киевская старина*, 1882, 2, 313–365; 7, 137–148.
- РГАДА ф.248: Российский государственный архив древних актов, ф. 248. оп. 29, кн.1793, л. 76.

РГАДА ф.7: Российский государственный архив древних актов, ф. 7, оп. 1, д. 1042, л. 4.

Свашенко 1997: Свашенко А. Из спостережень над іменниковою парадигмою рукописних Крелевських ратушних книг XVII–XVIII ст. – Записки НТШ, 1997, 234, 281–296.

Симоновский 1847: Симоновский П. Краткое описание о казачком малороссийском народе и о военных его делах 1765 года. М., 1847.

Смолій, Степанков 1997: Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997.

Стародубского магистрата книга 1894: Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722). – Сборник Харьковского историко-филологического общества. Х., 1894, 6, 259–274.

Таирова-Яковлева 2017: Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). К., 2017.

Універсали 1998: Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1998.

Універсали 2004: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). К., 2004.

Хмельницкая летопись 1878: Хмельницкая летопись. – В: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878, С. 77–81.

Чижевський 2003: Чижевський Д. Українське літературне барокко, К., 2003, 479–481.

Шевельов 2002: Шевельов Ю. Історична фонологія української мови, Харків, 2002.

Chynczewska-Hennel 1985: Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985.

Flier 2009–2010: Flier M. Love's Labour's Lost: Mazepa's Grammar of Romance. – Harvard Ukrainian Studies, 2009–2010, 33, 1–4, 428–431.

Getka 2014: Getka J. Idee a język i tożsamość narodowa mieszkańców dawnych południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej: na materiale druków typografii bazylińskich (XVIII wiek). – Polilog. Studia Neofilologiczne, 2014, 4, 205–216.

Moser 2009–2010: Moser M. A Linguistic Analysis of Ivan Mazepa's Universals and Letters. – Harvard Ukrainian Studies, 2009–2010, 33/1–4, 391–411.

Roksolański Parnas 1998: Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do XVIII wieku, t.2. Antologia. Kraków, 1998.

Šerech 1952: Šerech Y. Urainian Influence on the Polish Language in the 16-th and 17-th Centuries. – The Annals of the Ukrainian Academy, 1952, 2, 696–730.

Інформація про автора:

Андрій Бовгиря – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України Національної академії наук України

Email: andrzej@ukr.net